

הקדמה

תוניסיה היא המדינה המשוערבת ביותר בצפון אפריקה. רוב תושביה היו ערבים שקיבלו עליהם את האסלאם הסוני המאלכי. בדרומה חיו נוודים, ברברים בעיקר, שהשפעתם על החיים במדינה כמעט ולא הורגשה במאות התשע-עשרה והעשרים. בראשית המאה התשע-עשרה הייתה תוניסיה עוזרות אוטונומית בשולי האימפריה העות'מאנית. בעיר הבירה תוניס, מרכז השלטון ומרכז הפעילות הכלכלית של המדינה, חיו תת-קבוצות אתניות ודתיות רבות ובה התרכזו רוב התושבים.

בתוך כמאה שנים חוותה יהדות תוניסיה גידול דמוגרפי מואץ ודלדול מהיר לא פחות. בראשית הכיבוש הקולוניאלי (1881) מנתה הקהילה כ-25,000 נפש, וערב מלחמת ששת הימים (1967) היה מספרה דומה. משקיף זר עלול להתרשם כי לא חל שינוי בגודלה במאה שנים אלה – ולא היא. כמו ברוב ארצות האסלאם התמעטה האוכלוסייה היהודית במחצית השנייה של המאה העשרים. הקהילה היהודית עמדה בפני סיום קיומה בארץ זו. התמורות הדמוגרפיות בקהילה היהודית בתוניסיה היו: גידול דמוגרפי, הגירה מיישובים קטנים אל העיר, שינוי בגודל המשפחה היהודית, עלייה בתוחלת החיים וברמת החיים ושינוי דפוסי הקיום. הנתונים על המאה העשרים טובים למדי ומאפשרים התחקות אחר תהליכים אלה. ייחודה של הקהילה היהודית התוניסאית היה בשלוש תת-קבוצות האוכלוסייה שהרכיבו אותה: יהודים איטלקים, יהודים צרפתים ויהודים תוניסאים. כל אחת מהן עברה שינויים דמוגרפיים פנימיים, ובמקביל התרחשו שינויים גם ביניהן.

ילדים יהודים בחצר פנימית של בית בחארה, תוניס, שנות השלושים של המאה העשרים

האוכלוסייה הכללית והיהודית במאה התשע-עשרה

בשנת 1860 נאמד היקף האוכלוסייה בתוניסיה ב-1.1-1.4 מיליון נפש; רובה היה מוסלמי. במאה התשע-עשרה גדלה האוכלוסייה האירופית בהתמדה, בעיקר עקב הגירה ממלטה ומסיציליה בחיפוש אחר עבודה. בראשית המאה היו בה 8,000 אירופים ובסביבות 1870 הם מנו 12,000-15,000. לפי הערכה היו בשנת 1856 כ-7,000 מלטים, מרביתם נתינים בריטים (הבריטים שלטו במלטה מ-1799), כ-4,000 איטלקים, כ-250 יוונים וכ-50-60 משפחות צרפתיות. לקראת 1870 – לאחר גל מגפות שפקד את תוניסיה – גדלה האוכלוסייה האיטלקית לכ-7,000 נפש והייתה לגדולה ביותר בין האירופים; ביניהם היו כ-1,100 יהודים ליורונים. מספרם של הצרפתים נאמד ביותר מ-800 נפש. כשלושה רבעים מהאירופים היו קתולים; היוונים נמנו עם הכנסייה האורתודוקסית.

משפחות הסוחרים ממרסיי ומגנואה הנהיגו את הקהילה האירופית בתוניסיה. ביניהן היו גם משפחות יהודים, כגון משפחת קארקסון, ששימשו סוכנים מסחריים וקיבלו אזרחות צרפתית בתוניסיה. החל מהמאה השש־עשרה בחרו הסוחרים שני נציגים שייצגו את האינטרסים המסחריים שלהן בפני הקונסול הצרפתי בתוניסיה.

בהעדר מקורות הערכת מספרה של האוכלוסייה היהודית במאה התשע־עשרה היא משימה מורכבת. פול סבג אסף את הנתונים שפרסמו מבקרים שונים בתוניסיה: "פיליפי העריך את מספרם ב־15,000 בשנת 1829; בנימין השני ב־15,000 בשנת 1853; ה' דינאן (Dunant) ב־40,000 בשנת 1858; ו' גֶרֶן (Guerin) ב־20,000 בשנת 1862; א' פלו (Flaux) ב־35,000 בשנת 1865; ושי קוביזול (Cubisol) ב־20,000 בשנת 1867. ההערכות הנמוכות ביותר תואמות את תוצאות מפקד האוכלוסין שנערך בתקופה הקולוניאלית" (סבג, עמ' 113). לפי אומדנים עדכניים, מנתה האוכלוסייה היהודית 25,000 עד 30,000 נפש, שהם מעט מעל שני אחוזים מכלל האוכלוסייה. חלקם בקרב הלא־מוסלמים בתוניסיה היה גדול והם היו תת־הקבוצה השנייה בגודלה במדינה.

בספר מסעותיו, **מסעי ישראל**, כתב בנימין השני רשימת יישובים המשקפת את תפירת הקהילה. ממנה עולה שהיהודים חיו בכעשרים קהילות; כמחציתם בתוניס והשאר בערי החוף האחרות. רק מעטים גרו בערי פנים הארץ. בנימין השני, כמו מבקרים אירופים אחרים, נמשך אל הבחוצים; היו אלה יהודים שהתגוררו באוהלים וחיו כנוודים. כך תיאר אותם בהרחבה, פליסייה (E. Pellissier), אחד התיירים שביקרו בתוניסיה: "באזור סרס (Sers) מתגורר מספר גדול למדי של יהודים החיים בדיוק כמו הערבים. הם לבושים ומזוינים כמותם, רוכבים על סוסים ואם יש צורך בכך, הם מנהלים מלחמות כמוהם. יהודים אלה התערו באוכלוסייה במידה כזאת שבלתי אפשרי הוא להבדיל ביניהם" (מצוטט אצל: סבג, עמ' 113).

שלוש תת־קבוצות הרכיבו את האוכלוסייה היהודית: המקומיים, שהיוו את רוב הקהילה; מגורשי ספרד, שהגיעו לתוניסיה במאה השש־עשרה ושמרו על מנהגיהם, אך התערו והתמזגו בהדרגה בקרב היהודים המקומיים; והליוורנזים, שהיגרו מאיטליה במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה ומנו, כאמור, כ־1,100 נפש בשנת 1870.

גידול האוכלוסייה הכללית והיהודית נבע משני מקורות: ריבוי טבעי חיובי ומאזן הגירה חיובי, בעיקר מאיטליה. הריבוי הטבעי במאה התשע־עשרה הושפע גם ממגפות ומתקופות רעב. כך מתאר את המגפות הרב יוסף כהן־טנוגי, בספר **תולדות חכמי תונס** (בני ברק 1988):

בשנת התס"ה [1705] היתה מגפה גדולה בתונס בימי הרב צמח צרפתי. הוא גזר עליה לבל תחזור עוד במשך כשמונים שנה [...] וכן הוזה, וחזרה עוד הפעם בקיץ ובחורף בשנת תקמ"ה ותקמ"ו [1785-1786] בתוקף גדול, אכלה ומדקה [אֶכְלָה וּמְדָקָה, אכלה וריסקה בפיה] פיה גדולים וקטנים דלאו בני עונשים נינהו [הם, הקטנים] [לא כמו שנת תס"ה שלא מתו בה קטנים] [...] כי חזרה המגפה זו הדבר בשנת תקנ"ו ותקנ"ז [1796-1797] אבל ברפיון קצת [...] ובשנת תקע"ז תקע"ח תקע"ט [1817-1819] חזר הדבר לעיר, אמנם ברפיון על הראשון וקורין לזה "אלובא אצגיר" ושל שנת תקמ"ה "אלובא אלכביר", ר"ל "הדבר הקטן והדבר הגדול". ורבים ברחו מהעיר (בשנת תקע"ו) לעיר ליוורנו [...] ובשנת תר"י [1850] חזרה מגפה לעיר, מגפה גדולה קורין לה "חולי רע", וכל בתי היהודים היו סגורים על מסגר רק איזה שלוחים [שליחים] קונים בעדם מאכל ומכניסים דרך חלונות צרים [...] בשנת התרי"ו [1856] חזרה המגפה לעיר אמנם ברפיון קצת, וחזרה עוד בשנת תרכ"ו [1866] [...] או אז באה המגפה לעיר בשנת התרכ"ו, ובשנת התרכ"ז [1867] ותרכ"ח [1868] חזר ה"טיפוס"

ואכל כל העשירים ובעלי בשר (להפך מהמגפה שלוקחת ב"מ [בר מינן] הדלים ועניי העיר) ואחריו בא רעב גדול ומתו ערביים לאלפים ונקרת עאם בו בראך ר"ל שנת חטיפות [...] בשנת התרמ"ה (1885) חזרה המגפה לעיר אמנם קלה מהראשונים בקיץ ובחורף.

עמי לג-לה.

רשימת יישובי היהודים ואומדן מספר היהודים לפי בנימין השני

הראשונה נקראת גאפא [גפצה] ובמרחק שני מים ממנה עיר תָּצֵד [תוזר] ואחריה במהלך יום אחד עיר נִפְתָּה [נפתה], ועיר גאמאר [?] עומדת במרחק יום אחד ממנה ושם גבולות טונים ואלגיר יחד נקרבו. בכל המקומות הנזכרים יושבים יהודים [...] בספאקס [צפאקין] [...] משם יוכל הנוסע לעבור ארחות ים עד מעהעדיא [מהדיה], מיקנין [מוכנין], מאנאסטיר [מונסתיר] וזוזא [סוס] במרחק שעה אחת מפה עומד כפר אחד "עלגעממע" [אלגים], ושם ינחו הנוסעים [...] משם באתי לעיר זוזא אחרי מהלך יום וחצי. עיר זוזא היא עיר מבצר עומדת על יד הים ובה המון צבאות חיל עומדים על המשמר. היהודים שם נחלקים לשתי קהלות, אפריקאנית ואיטאלקית. בראשונה נמצאו שתי מאות וחמשים, ובשניה מאה וחמשים משפחות [...] במרחק שני ימים משם עומדת עיר נאבאל [נאבל] והרים סביב לה. שם יגורו לערך מאה משפחות מבי" [...] במהלך יום משם נמצא המקום הנקרא האמאמעט [מקום הרחצה] [חמאמאת] [...] בעיר טונים נמצאו לערך 15000 יהודים הנחשבים לעדת האפריקאניות, ואלף אשר יתאחדו לקהלה האיטלקית [...] במרחק מהלך יום אחד מעיר טונים למערבה עומדת עיר "בינזארד" [ביזרט] על יד הים; ובה נמצאות לערך מאה וחמשים משפחות מבי", ובתוכם כמה מילידי ארץ איטאליען [...] הערביים היושבים בעיר ההיא, המה בני כת מיוחדת הנקראים "אוזאבי" [?] ונפרדים לחבורות נפרדות, ובני כל חבורה וחבורה יש להם צלם תבנית חיה או עוף מיוחדת לסימן מציינ ומבדיל, ועל פי שם הצלם יקראו גם המה [...] במהלך יום אחד מעיר בינזארד תימנה עומדת עיר "ערסוויל" [פריוויל] ובמהלך שני ימים הלאה, עומדת עיר "מאטאר" [מאטר]; ומשם במהלך יום וחצי נבוא לעיר "ביצערטא" [באוה?] ויום וחצי הלאה תעמוד עיר טיסטור" [תסתור] ובמהלך שני ימים וחצי משם נבוא לעיר "נוקאף" [לה-כף] [...] בכל המקומות ההם יושבים בני ישראל אשר יחיו בהרוחה, אך רובם ככולם בני בליידעת המה.

בנימין, מסעי, עמ' 108-115.

להלן תיאורו של בנימין השני את יישובי היהודים בתוניסיה ואומדנם. שמות היישובים ואומדן מספרי של היהודים צוינו באות מודגשת. ויהי חלק מהיישובים אינו ודאי.

צערבי [ג'רבה] העיר נחלקת לשתיים, וחלקה האחד עומד סמוך לחוף הים, ובו ימצאו כל בתי המסחר ובתי המלאכה וכו' ושם תעשינה הטליתים היותר טובות בכל ארץ תוגרמה, בחלק הזה יגורו גם צירי ממלכות איירופא, והמחמודים העשירים. במרחק חצי שעה מחלק העיר נמצא חלקה השני, ושם יגורו היהודים והם לערך חמש מאות משפחות.

[...] במרחק שתי שעות מן העיר לרוח דרומית מזרחית עומד כפר דענעד [דגת]. חמשים משפחות מבי" [מבני ישראל] נמצאו שם ויש להם בית הכנסת קטן, ובמרחק חצי שעה מהכפר יש לעדה הזאת עוד ביהכ"נ אחר ישן נושן, אשר יקראוהו בשם "גרעבע" [אלגריבה] [...]. במהלך שני ימים מצערבי אצל הים עומדת עיר קאבעס [גאבס] ושם יגורו לערך מאה משפחות מבי". [...] במהלך חצי שעה משם נמצא כפר סארא [ג'ראע?] ושם חמשים משפחות מבי" [...] הנני להזכיר בזה עוד איזה מקומות אשר לא בקרתיים בעצמי אך הגד הוגד לי אודותם מפי אנשים נאמנים: במרחק שלשה ימים מקאבעס נמצאת במדבר כבדת ארץ נושבת נקראת "איסריט" [?] והיהודים קוראים לה "ארץ-התמרים" על דבר המון עצי תומר הגדלים שמה. בארץ הזאת יש כמה ערים,

נשים יהודיות כובסות בנחל, תוזר, 1912

אברהם לומברוזה

נולד בתוניס בשנת 1813 למשפחה ליורונית. למד רפואה בפזיה שבאיטליה ונתבקש על ידי מצטפא ביי לבוא לתוניסיה ולרפא את בנו, אחמד. בשנת 1846 ליווה את אחמד לפריס בביקור רשמי ובמהלכו קיבל את אות לגיון הכבוד והצטרף למסדרים סן מוריס וסן לור. כיהן כקונסול של סן מרינו וכאחראי לשירותי הבריאות. מילא תפקיד חשוב בעצירת המגפה ב-1850. חלק מהחוקרים רואים בו שרלטן שניצל את מעמדו בחצר הביי. אחד מאחיו, דוד, היה סוכן התכשיטים של ראש הממשלה ואח אחר ניהל את ענייני המסחר של הממשל התוניסאי.

מעדותו של יוסף כהן-טנוגי עולה בבירור כי מגפות היו עניין שבשגרה בתוניסיה. מדי כמה שנים פרצה מגפה והפילה חללים רבים, גם בקרב היהודים. הסיבות העיקריות להן היו, כנראה, תנאי התברואה והעדר שירותים רפואיים מספיקים. קשה לאמוד את מספר הנספים. חוקרת ההיסטוריה החברתית של הרפואה, ננסי גלגר (Nancy Gallagher), חקרה את המגפות בתוניס בשנים 1780-1880. היא נעזרה ברשימות של אברהם לומברוזה, שאמד את מספר הנספים, במגפה של 1849-1850 ב-3,900 מוסלמים, 3,400 יהודים (1,900 גברים, 1,500 נשים) ו-300 אירופים. מספר היהודים גבוה יחסית למספר המוסלמים ולגודל האוכלוסייה היהודית. ייתכן שלומברוזה לא יכול היה לאסוף נתונים על החברה המוסלמית כמו על האוכלוסייה היהודית, ואולי רגישותו ומעורבותו הטבעית נטו יותר לקהילה היהודית. בתוניסיה כולה נספו באותה מגפה כ-56,000 איש. בתוניס מנתה האוכלוסייה, ככל הנראה, כ-150,000 נפש, ולהערכתה היה שיעור התמותה חמישה אחוזים מכלל האוכלוסייה. זהו שיעור גבוה ואולי מוגזם, אם נשווה אותו לאותה מגפה באלג'יריה, שם נספו כ-40,000 מתוך אוכלוסייה שמנתה 2-2.5 מיליון איש. ההערכות באשר למגפה של 1856 מנו כ-6,000 נספים (כולל היהודים) בתוניס, אך המספר אינו מבוסס דיו. כך גם הנתון על מגפת הטיפוס בשנים 1867-1868, שהאומדנים מונים כ-5,000 נספים בתוניס ו-18,000 עד 20,000 נפש בארץ כולה.

למגפות אלה הייתה השפעה דמוגרפית על הקהילה היהודית שקשה לאמוד אותה במדויק. כך קונן אליעזר אשכנזי בתארו מגפה:

קול שברים שמעה אזני, שבר על שבר יחדו דבקו שהנה על הוה [אסון], המחלה הניראה הנודעת בשם קול-ירא [כולירע] באה בשערי תונס והכינה שם מטבח, ומוטות כנפיה עד סוסא וביזיד [ביזרט] הגיעו, רבים חללים הפילה בתונס, ועצומים הרוגיה בסוסא וביזיד, ואין מנוס ממנה, גביר אחד סיי [סניור] יהודא וואלינצין [ולנסין] הי נקרא, אשר אימת מות נפלה עליו, הלך עם בני ביתו באנית הקיטור לליוורנו למלט נפשו ונפש ביתו, וטרם הגיע למחוז חפצו דבקו הרעה ומת!

הלבנון, 2 באוגוסט 1867.

בתום המגפה רווח לאליעזר אשכנזי: "איש בשורה אנכי היום, זה שמונה ימים אשר סוגרו בתי החברות בקור חולים מהנוצרים ומהיהודים, כי לא חלה ולא הרגיש אדם אותה המחלה עד שיהיה צריך לרופא לבקרו, הקאלירא [כולירע] השיבה חרבה אל נדנה, אחרי רִןֶתָה מדם, ואחרי הרבתה אלמנות ויתומים שכול ואלמוון, חלפה ואיננה, ומי יתן כי תבולע לנצח, וימחה ד' שמה וזכרה מן הארץ" (הלבנון, 21 באוגוסט 1867). מעבר למגפות הקשות ידעה תוניסיה, כמו שאר ארצות המגרב, גם רעב, שהיה תוצאה של בְּצָרוֹת מתמשכות.

האוכלוסייה הכללית והיהודית בתקופה הצרפתית הקולוניאלית

במפקד אוכלוסין שנערך בשנת 1921 מנתה אוכלוסיית תוניסיה 2,110,779 נפש – 1,826,545 מוסלמים (86.5 אחוז) ו-156,115 אירופים (קרוב ל-7.4 אחוז). האיטלקים היו הקבוצה הגדולה ביותר מבין האירופים: 84,799 נפש (ארבעה אחוזים מכלל האוכלוסייה ו-54.3 אחוז מבין האירופים). הצרפתים מנו 54,476, המלטזים 13,520, הספרדים 664 והיוונים 920. בתוניס גרו 93,302 אירופים; בביזרט 17,248; בסוס 9,014 ובצפאק 6,966; השאר היו פזורים בערים שונות ברחבי המדינה. בצפאק חיה כמחצית האוכלוסייה היוונית, הרבה יותר מאשר בתוניס. החוקר התוניסאי חביב קזדגלי, כתב מאמר על

מפקדי האוכלוסין בתוניסיה

הנתונים על האוכלוסייה בתוניסיה במאה התשע-עשרה הם בגדר הערכה סבירה. בתקופה הצרפתית קיימו השלטונות הצרפתיים מפקדי אוכלוסין המאפשרים מעקב אחר תנועת האוכלוסייה, והיהודים בכלל זה. המפקדים נערכו ב־6 במארס 1921, ב־20 באפריל 1926, ב־22 במארס 1931, ב־12 במארס 1936, ב־1 בנובמבר 1946, וב־1 בפברואר 1956. היהודים האיטלקים והצרפתים, ששיעורם באוכלוסייה גדל עם השנים, לא נמנו במפקדים הרשמיים. ההנחה היא שבשלהי שנות השלושים והארבעים של המאה העשרים מנתה אוכלוסייה זו כ־12-15 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית. פול סבג ואברהם טל עיבדו את הנתונים ממפקדי האוכלוסין במחקריהם על הקהילה היהודית בתוניס ובארץ כולה. רוב הטבלאות בפרק זה מבוססות על עבודתם.

הקהילה היוונית ובו הוא מעלה את הסברה שהנוכחות הבולטת של יוצאי יוון בצפאקץ קשורה בדיג ובשליית ספוגים באזור, בדומה לנוכחות יוונית בערי החוף האחרות בדרום הים התיכון. אחד השינויים הבולטים בתקופה הצרפתית הוא גידולה של האוכלוסייה האירופית עד כדי הפיכתה למרכיב השני בגודלו באוכלוסיית המדינה. בשנת 1881 מנתה האוכלוסייה האירופית 19,000 נפש מתוך אוכלוסייה כללית של 1,520,000 נפש, שהם 1.25 אחוז. בשנת 1946 היא מנתה כ־240,000 נפש מתוך אוכלוסייה כללית של 3,231,000 נפש, שהם 7.4 אחוזים. הגידול הרב באוכלוסייה האירופית, שנבע מהגירה של צרפתים לתוניסיה, היה בין השנים 1881 ו־1911. בשנה זו היא מנתה 148,000 איש. בין 1911 ל־1926 גדלה עוד האוכלוסייה האירופית ומנתה 173,000 איש. האוכלוסייה הצרפתית גדלה פי חמישה ויותר, בעוד באוכלוסייה האיטלקית היה גידול מתון בהרבה. היהודים היו למרכיב השלישי בגודלו באוכלוסייה. בשנת 1921

האוכלוסייה של תוניסיה (1921-1956)

השנה	ת"מ	תוניסאים		אירופים		
		ת"י	מל"ת	צ'	אי'	ז"א
1921	1,826,545	48,436	62,843	54,476	84,799	16,840
1926	1,864,908	54,243	67,276	71,020	89,216	13,045
1931	2,086,762	56,248	72,389	91,427	91,178	12,688
1936	2,265,750	59,485	69,873	108,168	94,289	10,848
1946	2,833,000	70,900	87,500	144,000	84,900	10,700
1956	3,383,213	57,543		180,450	66,909	

ת"מ – תוניסאים מוסלמיים; ת"י – תוניסאים יהודיים; מל"ת – מוסלמים לא תוניסאים; צ' – צרפתים; אי' – איטלקים; ז"א – זרים אחרים. הנתון לשנת 1956 כולל 86,149 אוכלוסייה שונה (מוסלמים לא-תוניסאים ואירופים לא-צרפתים ולא-איטלקים). האוכלוסייה הצרפתית והאיטלקית כללה גם יהודים בעלי נתינות זו. הטבלה מתבססת על סבג, עמ' 184 (לשנים 1921-1936), ועל מפקדי האוכלוסין.

היה שיעורה של האוכלוסייה היהודית 2.3 אחוזים מהאוכלוסייה הכללית ו־2.65 מהאוכלוסייה המוסלמית. בקרב האוכלוסייה הלא-מוסלמית היה שיעורם של היהודים שלישי. בשנת 1936 לא השתנה שיעור האוכלוסייה היהודית בחברה כולה, אך באוכלוסייה האירופית ירד שיעורה לפחות משלושים אחוז.

מקורות גידול האוכלוסייה

אם במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים גדלה האוכלוסייה בתוניסיה בזכות הגירתם של איטלקים וצרפתים, לאחר מלחמת העולם הראשונה התמעטה ההגירה אל תוניסיה. עיקר הגידול נבע אולי מריבוי טבעי של האוכלוסייה. הריבוי הטבעי לא היה

תינוקות מגן הילדים "Nos Petits" [פּוּטִינֵן] עומדים בתור לקבל מתנות פורים. חניכי תנועת הנוער U.U.J.J. (בתלבושת צופית) מלווים את הילדים; תוניס, בערך 1935

בית אבות יהודי לזקנים ולנכים, תוניס, בערך 1900

אחיד בכל קבוצות האוכלוסייה. בקרב הצרפתים היה הריבוי הטבעי קטן, כמקובל בחברות מודרניות; בשאר הקבוצות הוא היה גדול יותר.

הריבוי הטבעי של הקהילה היהודית היה בין אחוז וחצי לשניים. אחוז, שיעור ריבוי מקובל בחברות הנמצאות בראשית תהליכי המודרניזציה. מספר הלידות בהן עדיין גדול, אך בזכות הקמתה של מערכת רפואה ציבורית ושיפור בתנאי הסניטציה הצטמצמה תמותת התינוקות. לכך נוספת עלייה הדרגתית מקובלת בתוחלת החיים. בשנות מלחמת העולם השנייה הייתה ירידה בריבוי הטבעי עקב אירועי המלחמה, ואין הכוונה רק לפגיעה הישירה של הגרמנים ביהודים אלא גם לתוצאות הכוללות של התקופה. הוא גדל שוב לאחר המלחמה. גם זו תופעה ידועה, שחברות מבקשות לחדש את עצמן באמצעות הריבוי הטבעי לאחר מלחמות.

בית החולים היהודי נבנה בתוניס בשנת 1895, באמצעות אגודה פרטית שקיבלה אישור מהשלטונות. לבית החולים היה ועד רפואי מייעץ וועד מנהל. ראש הוועד המנהל הראשון היה עורך הדין אלבר קטן; תוניס, בערך 1900

האוכלוסייה היהודית התוניסאית – יישובים ושנים

מקום	1909	1921	1926	1931	1936	1946	1956	1976
אבה כסור	x	114	127	134	143	145	48	--
אלחאמה	85	452	316	458	479	453	106	--
אלמנשיה	x	x	x	x	x	8	--	--
אלגים	x	x	10	20	11	--	--	--
אלעוינה	x	x	x	x	97	124	--	--
אלשאבה	38	x	85	x	65	12	x	--
אריאנה	153	1,373	1,169	2,637	2,619	3,128	2,678	--
בארדו	x	--	--	--	--	--	20	--
באזיה	540	1,140	1,035	986	998	1,011	620	20
בן-ג'רדאן	234	314	313	458	489	675	365	85
בני עאיסה	x	x	x	x	x	3	--	--
בני כ'אלד	x	x	52	x	9	--	--	--
אנפידוויל	26	x	49	x	75	105	--	--
בו-עראדה	x	x	x	x	x	x	2	--
ביזרט	1,125	1,522	1,390	1,250	1,342	1,037	958	15
בני זלטן	x	x	x	x	25	7	--	--
גאבס	1,271	2,523	2,496	2,495	2,552	3,210	2,252	70
גימאל	16	4	10	16	27	--	--	--
גפור (געפור)	10	x	11	x	2	--	--	--
גפצה	250	636	695	663	577	639	320	--
גירבה	3,000	3,779	3,828	4,098	4,109	4,294	2,684	1,100
ג'רדימאו	30	5	2	5	8	x	15	--
גרומבליה	26	38	23	x	11	2	1	--
דגאש	x	x	x	x	25	16	--	--
דוז	x	x	x	x	12	--	--	--
זגואן	x	15	10	7	4	x	3	--
זראוה	350	x	x	x	4	3	x	--
זרזיס	30	549	693	802	260	1,026	678	150
חאגיב אלעיון	x	x	116	140	122	107	--	--
חמאמאת	x	x	x	x	11	47	36	--
חמאם ליף	57	345	394	283	543	674	489	--
טאטאיון	179	369	445	531	627	770	395	50
טבורבה	44	33	22	42	12	x	--	--
טברקה	25	13	15	12	9	10	--	--
לה-כף	750	784	812	891	807	357	313	--
לה-גולט	825	1,540	2,057	843	1,668	2,577	3,313	--
לה-כרם	63	x	17	--	--	--	--	--
לה-מנובה	x	x	x	x	x	21	46	--
לה-מרסא	324	360	334	285	131	405	290	x
לה-קריב	x	3	1	11	--	--	--	--
מאטר	242	496	391	449	332	399	261	--
מגיאו אלבאב	35	99	47	30	49	58	16	--
מגרין	x	--	--	--	--	--	15	--

האוכלוסייה היהודית התוניסאית – יישובים ושנים

מקום	1909	1921	1926	1931	1936	1946	1956	1976
מדנין	212	451	511	536	708	828	379	30
מהדיה	403	443	419	447	338	298	94	--
מונסתיר	405	195	168	166	142	124	33	--
מחארץ	4	84	34	53	46	14	1	--
מטמאטה	165	x	x	x	128	72	x	--
מידון	x	x	x	x	x	x	7	--
מוכנין	699	595	616	635	651	612	125	--
מכתר	x	--	--	--	--	--	6	--
מנול בו זלפה	35	97	104	118	110	48	14	--
מנול תמים	x	15	x	20	x	x	2	--
מסאכן	14	--	--	--	--	--	--	--
מקסולה-ראדס	x	--	--	--	--	25	34	--
נאבל	1,560	1,545	1,737	1,795	1,912	2,058	1,161	115
נפטה	20	143	86	154	148	131	12	--
סביטלה	18	x	81	134	146	128	89	--
סולימאן	212	195	188	137	182	161	65	--
סוס	2,681	3,531	3,728	3,672	3,741	3,574	3,282	320
סוק אלארבעא	184	281	286	242	230	234	136	--
סוק אלכמיס	50	79	71	86	78	111	127	--
סידי בויזיד	x	x	68	x	66	71	x	--
סידי בויסעיד	x	--	--	--	--	--	3	x
סיליאנה	x	x	105	x	104	120	52	--
סמינגיה	x	x	x	x	x	3	x	--
עין דראהם	x	11	15	19	11	16	13	--
פונט די-פאס	x	x	x	x	13	9	13	--
פיליפ תומא	x	58	x	23	66	48	13	--
פריאנה	6	x	21	15	11	8	16	--
פריוויל	x	70	87	40	190	323	179	--
צפאקץ	2,722	3,331	3,265	3,058	3,466	4,223	3,168	205
קבילי	90	x	x	x	325	339	x	--
קירואן	483	294	270	236	226	168	82	--
אלקלעה אלכבירה	x	x	4	--	--	--	--	--
קצרין	x	x	65	x	65	73	28	--
קרתגו	x	x	--	x	--	1,064	14	--
תאלה	12	58	43	42	52	37	3	--
תבורסוק	40	47	53	61	45	54	33	--
תוגיאן	x	x	x	x	11	5	x	--
תוזר	145	160	181	163	143	63	6	--
תוניס	24,000	19,029	24,131	25,399	27,345	34,195	32,000	4,600
תאמזרת	x	x	x	x	48	55	x	--
תסתור	156	x	100	x	107	91	x	--

הטבלה מתוך הטל וסיטבון עמ' 291-295. x אין נתונים. -- אין יהודים.

התפרוסת הגיאוגרפית של האוכלוסייה היהודית

בשנת 1909 נמנו חמישים קהילות יהודיות; עד 1946 גדל מספרן ל-66. הסיבה לכך היא שבאזורי הפריפריה ולאורך הגבולות הקימו הצרפתים יישובים חדשים מטעמי ביטחון; ביניהם היו יישובים חדשים כמו קצרין, פיליפ תומא או פונט ד־פאס. יהודים הגיעו אליהם בעיקר עקב עיסוקיהם כספקים לצבא הצרפתי, ובהדרגה קמו בהם קהילות חדשות. עם זאת, יישובים אלה לא שינו את המגמות העיקריות של תפרוסת היהודים בתוניסיה, כמתואר להלן.

בתוניסיה הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר. מספר היהודים בה גדל מ-24,000 בשנת 1909 ל-34,195 נפש בשנת 1946. יש לראות את הגידול בתוניסיה על רקע התפשטות העיר. בתקופה הצרפתית התפשטה העיר ונוצרו פרברים שבהם הייתה אוכלוסייה אירופית גדולה יחסית. בשנת 1946 מנתה האוכלוסייה היהודית בתוניסיה, כולל הפרברים, כ-41,500 יהודים. לנתון זה יש להוסיף גם את היהודים האיטלקים והצרפתים, ונראה כי האומדן הכולל של הקהילה בשנת 1946 היה בין 46,500 ל-50,000 נפש, גידול של כחמישים אחוז.

היהודים בתוניס ובפרבריה, 1909-1976

מקום	1909	1921	1926	1931	1936	1946	1956	1976
תוניס	24.000	19.029	24.131	25.399	27.345	34.195	32.000	4.600
קרתגו	x	x	--	x	--	1.064	14	--
לה־מרסא	324	360	334	285	131	405	290	x
לה־גולט	825	1.540	2.057	843	1.668	2.577	3.313	--
לה־כרם	63	x	17	--	--	--	--	--
אריאנה	153	1.373	1.169	2.637	2.619	3.128	2.678	--
לה־מנובה	x	x	x	x	x	21	46	--
סידי בורסעיד	x	--	--	--	--	--	3	x
מקסולה־ראדס	x	--	--	--	--	25	34	--
סך הכול	25.365	22.302	26.708	29.164	31.763	41.415	38.378	4.600

מבוסס על הטבלה אצל הטל וסיטבון, עמ' 291-295, x אין נתונים. -- אין יהודים

רוב הקהילות היהודיות בערי החוף גדלו אף הן. בגירבה גדלה האוכלוסייה היהודית מ-3,000 נפש בשנת 1909 ל-4,294 בשנת 1946. בגאבס מ-1,271 בשנת 1909 ל-3,210 נפש בשנת 1946 – כמעט פי שלושה. גאבס, עיר הנמל במרכזו של מפרץ גאבס, הייתה העיר הדרומית עם הקהילה היהודית הגדולה ביותר בין ערי הדרום. לגירבה ולגאבס היו קהילות "לוויין" שהיו תחת השפעתן.

הקהילות בפריפריה זו היו דתיות, וכל הערים בה היו תחת השפעתה של גירבה. רבנים מגירבה הנהיגו את הקהילות ועיצבו בהן אורח חיים יהודי דומה לזה של גירבה. במידה מסוימת הייתה פריפריה זו מעין "חגורת ביטחון" שמנעה פגיעה באורחות החיים בגירבה. הגידול הדמוגרפי היה תוצאה של ריבוי טבעי בלבד, שכן באזור זה כמעט ולא גרו צרפתים או יהודים איטלקים ולא הגיעו אליו מהגרים. בעשור שבין 1936 ל-1946 הוכפל מספר היהודים בפריפריה זו.

האוכלוסייה היהודית בפריפריה של ג'רבה וגאבס 1909-1976

מקום	1909	1921	1926	1931	1936	1946	1956	1976
אלחאמה	85	452	316	458	479	453	106	--
בן-גארדן	234	314	313	458	489	675	365	85
בני זלטן	x	x	x	x	25	7	--	--
בני עאיסה	x	x	x	x	x	3	--	--
תאמזרת	x	x	x	x	48	55	x	--
תוגיאן	x	x	x	x	11	5	x	--
מידון	x	x	x	x	x	x	7	--
גאבס	1.271	2.523	2.495	2.495	2.552	3.210	2.252	70
ג'רבה	3.000	3.779	3.828	4.098	4.109	4.294	2.684	1.100
זראוה	x	x	x	x	4	3	x	--
זרזיס	350	549	693	802	260	1.026	678	150
טאטאווין	179	369	445	531	627	770	395	50
מדנין	212	451	511	536	708	828	379	30
מטמאטה	165	x	x	x	128	72	x	--
סך הכול	5.496	8.437	8.601	9.378	9.346	11.401	6.859	1.485

מבוסס על הטבלה אצל הטל וסיטבון, עמ' 291-295, x אין נתונים. -- אין יהודים

כיכר בית הכנסת, בן-ג'רדאן, 1916

בקרוב היהודים אפשר להסיק כי מחצית מקהילות אלה היגרו אל הערים הגדולות. כך, למשל, מהערים מהדיה ומונסתיר היגרו יהודים ככל הנראה לסוס, העיר הגדולה הסמוכה, ולכן ירד מספרם בהן.

האוכלוסייה היהודית בחארה של תוניס

ערב סיום הכיבוש הצרפתי עמלו פול סבג ואברהם הטל, מחשובי החוקרים של יהדות תוניסיה, על חיבור מונוגרפיה על החארה של תוניס. עבודתם הייתה בבחינת תיעוד והנצחה של אחד האזורים הססגוניים של תוניס. הנתונים שאספו אינם מתארים מגמות דמוגרפיות, אך הם מתעדים תמונת מצב ומאפשרים הצצה ממוקדת אל אזור מרכזי אחד שבו חי חלק מהקהילה היהודית.

בשנת 1956 חיו בחארה 11,528 איש, מתוכם 7,638 יהודים (66.3 אחוז), 2,498 מוסלמים בני לאומים שונים (21.6 אחוז) ו-1,392 נוצרים (12.1 אחוז). מבין היהודים היו 871 בעלי אזרחות צרפתית (7.6 אחוזים) ו-156 זרים (1.4 אחוז). מספר הנשים והגברים באוכלוסייה היהודית היה דומה. מבין הנוצרים היו 441 צרפתים ו-951 זרים, ככל הנראה איטלקים, מלטים ואחרים. צפיפות המגורים בחארה הייתה גבוהה במיוחד: 900 תושבים לאקר אחד (בערך ארבעה דונם, 4,047 מ"ר).

ניידות חברתית ואזרחות צרפתית

בתקופה הצרפתית (1881-1956) הגיעו לתוניסיה מתיישבים צרפתים שנוספו לאוכלוסייה הצרפתית הקודמת. הם נהנו מיתרון בשל היותם אזרחי המעצמה השלטת והמעצבת את החיים בתוניסיה, החזיקו בעמדות מפתח בשלטון, בכלכלה ובצבא וראו עצמם כבעלי עליונות תרבותית. האוכלוסייה המוסלמית לא נטתה לקבל את התרבות הצרפתית, תרבות המעצמה הכובשת, אך אימצה בהדרגה, במתינות ובחשש מה, מאפיינים רבים מתרבות השלטון והחיים הצרפתית. הביטויים לכך היו מעטים והתרכזו בלבוש ובתרבות האכילה. השפה הצרפתית נשתגרה בניהם בעיקר לצורכי פעילותם הפוליטית-חברתית, והם אימצו את דגם ההתארגנות הפוליטית-חברתית של הצרפתים. בין המוסלמים היו שדחו את צרפת ותרבותה ועשו את הדחייה הזו לסמל מאבקם האנטי-קולוניאלי. האוכלוסייה האיטלקית נמנעה גם היא מאימוץ סוּחף וחסר סייגים של התרבות הצרפתית. הקהילה האיטלקית ביססה במרוצת השנים את ייחודה, ומאו עליית מוסוליני לשלטון (1922) הייתה האיטלקיות חוד החנית של המאמץ האיטלקי להשפיע על החיים בתוניסיה על חשבון צרפת.

היהודים בלטו בין מרכיבי האוכלוסייה בשינוי הסטטוס שבא עם קבלת האזרחות הצרפתית, ולווה בקידום כלכלי, בשיפור המעמד המדיני ובשינוי תרבותי מובהק. העובדה שיהודי אלג'יריה היו אזרחים צרפתיים מאז שנת 1870, לאחר צו כרמייה, חיזקה את רצונם של יהודים רבים לקבל אזרחות צרפתית; אלא שהצרפתים לא נחפזו להעניקה להם. שאלת האזרחות הייתה העניין העיקרי שהעסיק את יהודי תוניסיה בתקופה הקולוניאלית. בשאלה זו היה תלוי עתידם החברתי והכלכלי. נושא זה לא ירד מסדר היום הקהילתי לפחות עד מלחמת העולם השנייה. המדיניות הצרפתית הייתה להעניק אזרחות צרפתית סלקטיבית ואישית ליהודים ולמוסלמים, אך לאפשר כמעט לכל איטלקי שיחפוץ בכך להתאזרח. זו הייתה החלטה פוליטית מעיקרה, ששיקפה את מצבם של הצרפתים בתוניסיה. מערכת השיקולים הצרפתית הביאה בחשבון גורמים כמו מספרם של המתיישבים הצרפתים, השפעת צו כרמייה באלג'יריה, תגובת הביי והמוסלמים בתוניסיה, רצון להשפיע על הקהילה האיטלקית ועוד.

הצו הראשון שאפשר ליהודים להתאזרח ניתן ב-28 בפברואר 1899. הוא התיר להעניק אזרחות למי ששירת בצבא הצרפתי, לבעלי משרה ציבורית ששכרה שולם בידי האוצר הצרפתי או למי ששירת את צרפת שירות מיוחד. הגדרות אלה התאימו רק למיעוט שבמיעוט. בלחצם של היהודים פורסם ב-3 באוקטובר 1910 צו נשיאותי, ולפיו תוענק

מתנדבים יהודים לצבא הצרפתי במלחמת העולם הראשונה

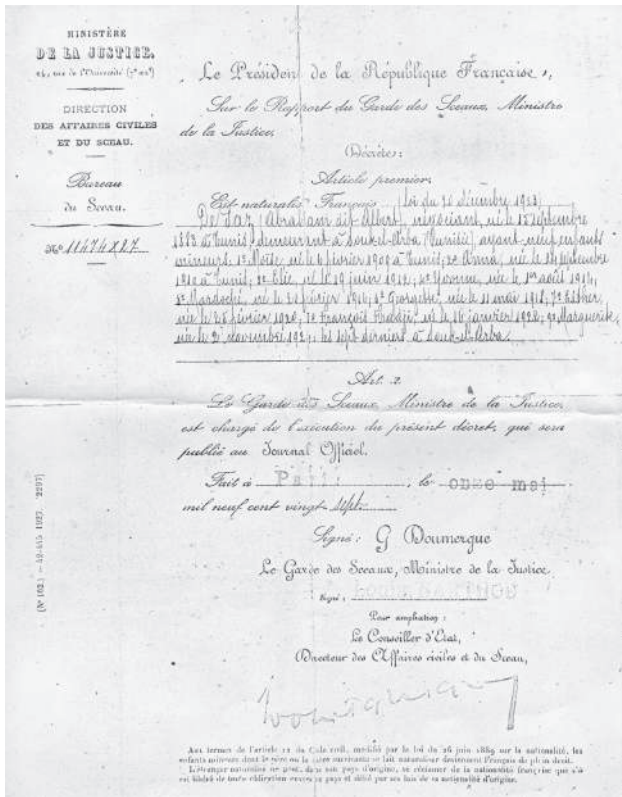
תוניסיה

התאזרחות בקרב היהודים התוניסאים (1922-1939)

99 = 1934	780 = 1928	29 = 1922
23 = 1935	747 = 1929	20 = 1923
7 = 1936	397 = 1930	276 = 1924
26 = 1937	388 = 1931	872 = 1925
25 = 1938	456 = 1932	1,221 = 1926
27 = 1939	346 = 1933	976 = 1927

מקור: השנתון הסטטיסטי של תוניסיה (על פי השנים הנתונות).

אישור למשפחת דה'פז על קבלת אזרחות צרפתית על סמך צו ממשלתי מס' 20 בדצמבר 1923. אברהם דה'פז נולד בתוניס ב-15 בספטמבר 1883 וחי בסוק אל-ארבעא; באישור מפורטים שמות כל ילדיו ותאריכי לידתם. תוניס, 11 בספטמבר 1927

אזרחות לבני 21 ומעלה, יודעי צרפתית אשר שירתו בצבא. אחרים יכולים היו לקבל אזרחות אם הוכיחו מתן שירות מיוחד לצרפת או נישאו לאזרחי צרפת או אם היו בעלי השכלה גבוהה. גם צו זה לא הקל על היהודים לקבל אזרחות. ובכל זאת הצליחו היהודים לחולל שינוי במדיניות הצרפתית, הצלחה שהביאה למעורבות רבה יותר של היהודים בתחומים אחרים. בקרב היהודים נוצרה הבחנה ברורה בין בעלי אזרחות צרפתית לבין מי שלא זכו לה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה התחדש המאבק היהודי להרחבת הקריטריונים לקבלת אזרחות צרפתית. הפעם היו הצרפתים נכונים יותר להיענות לדרישות היהודים. אחת הסיבות לכך הייתה עליונותם המספרית של האיטלקים בתוניסיה. ב-20 בדצמבר 1923 פורסם חוק שהרחיב את אמות המידה לקבלת אזרחות צרפתית בתוניסיה, והתייחס, בין היתר, גם ליהודים. ההבדל בינו לבין הצו משנת 1910 היה האפשרות לקבל אזרחות על סמך תעודת בגרות צרפתית או תעודה מקבילה לה, או נישואין לבן/בת זוג הכפופים

למשפט הצרפתי. התוצאה הייתה שמאז החוק של 1923 גדל מספר מקבלי האזרחות הצרפתית בשיעור רב. במחצית השנייה של שנות השלושים פחת מספר האישורים במידה ניכרת. הפרשנות לירידה במספר מקבלי האזרחות מורכבת. בין ההסברים ניתן למנות את עליית היטלר לשלטון והאכזבה מההתבוללות והתחזקות כוחו של הימין הצרפתי.

רבים ממקבלי האזרחות הצרפתית ניתקו עצמם בהדרגה מהחברה היהודית. חלקם פנה לפעילות פוליטית במפלגות הסוציאליסטית והקומוניסטית. היו שסירבו לוותר על מעמדם האישי בתחום הדת, כלומר ביקשו לשמר את מעמד בית הדין הרבני וההלכה

בענייני אישות. מעטים התנגדו לבקש אזרחות צרפתית. רוב היהודים היו נתינים תוניסאים ברמות שונות של אקולטורציה, כלומר, הם התקרבו אל התרבות הצרפתית ואימצו חלק גדול ממנהגיה וממסורתה הפוליטית, אך לא קיבלו אזרחות צרפתית.

בני משפחת דה'פז. משמאל לימין: האב, אברהם, והילדים לפי סדר לידתם, משה (1909), אנה (1910), אלי (1912), איבון (1914), מרדכי (1916), ז'ורז' (1918), פרנסואז (1922); ומרגרט (1924). תוניס, 1927

העלייה, ההגירה וסיום הנוכחות היהודית

העלייה לארץ ישראל במאה התשע-עשרה עד מלחמת העולם הראשונה הייתה מצומצמת. בין שתי מלחמות העולם עלו יהודים מעטים. לאחר מלחמת העולם השנייה החלה התארגנות לעלייה הבלתי-חוקית. בשנת 1947 יצאו מחופי אלג'יריה שלוש אניות מעפילים: "יהודה הלוי" במאי, "שיבת ציון" ביולי ו"הפורצים" בנובמבר. על סיפונן היו כ-900 עולים. חברי תנועת "צעירי ציון" מתוניס היו היוזמים והמארגנים של פעולות אלה אך חלקם בעלייה היה קטן, יחסית. ככל הנראה היה חלקם של יהודי צפאקץ בעלייה זו הגדול ביותר מבין יהודי תוניסיה שיצאו שבמסגרת ההעפלה.

העלייה בשנות המאבק לעצמאות תוניסיה (1948-1956)

בתקופת המאבק לעצמאות תוניסיה השתנו מאפייני העלייה. ראשית, ממדי העלייה היו גדולים בהרבה. בשנים 1948-1956 עלו מעל 28,000 עולים. שנית, העלייה הייתה בעיקר מאזורי מרכז תוניסיה ודרומה. הייתה זו התקופה של "חיסול הכפרים", והעולים רוכזו על ידי נציגי מחלקת העלייה של הסוכנות בערים הגדולות לקראת עלייתם לארץ. תוניסיה חולקה לאזורי פעילות של שליחי המפלגות ותנועות ההתיישבות. בהתאם לכך גויסו העולים והובאו לארץ במסגרת מדיניות "מהאנייה לכפר" (1954 ואילך), שביקשה לפסוח על שלב הקליטה במעברות ולפזר את העולים בקליטה ישירה. שלישית, העלייה בתקופה זו התקיימה בתקופה של סלקציה בעלייה שכוונה בעיקר כלפי יהודי מרוקו ותוניסיה. הסלקציה עיכבה את בואם של יהודים לארץ אך לא מנעה את העלייה בשלבים מאוחרים יותר. רביעית, בתקופה זו הייתה גם הגירה לצרפת, אולם קטנה בהרבה בהיקפה מזו של העולים לארץ.

עד 1951 נמנו יהודי תוניסיה עם כלל העולים מצפון אפריקה ולכן אין אפשרות לשחזר את מספר העולים מתוניסיה. בשנים 1948-1951 עלו מכל צפון אפריקה 13,293 יהודים. נתוני מחלקת העלייה של הסוכנות משנת 1951 ואילך מאפשרים לשחזר את העלייה מתוניסיה לפי חודשים ולעמוד על גלי העלייה המשניים. בשנים 1952-1954 היה שפל בעלייה בגלל התייצבות המצב הפוליטי בתוניסיה, הסלקציה שהונהגה בעלייה והמצב הכלכלי הקשה בישראל. בשנת 1955, כאשר החל המשא ומתן על האוטונומיה לתוניסיה, גבר חוסר הביטחון וכתוצאה מכך גדל זרם העולים.

מעצמאות תוניסיה ועד מלחמת ששת הימים

(1956-1967)

לאחר עצמאות תוניסיה התמעטה העלייה לארץ. בשנים 1957-1958 עדיין קיים היה חשש מפני

עולים מתוניסיה לישראל, 1951-1957

חודש	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
ינואר	257	206	31	63	312	364	62
פברואר	221	83	8	52	220	327	119
מארס	242	236	23	83	145	310	330
אפריל	517	201	25	92	313	332	136
מאי	237	153	13	7	447	436	308
יוני	348	271	37	64	518	546	511
יולי	825	205	113	119	308	403	254
אוגוסט	429	279	104	230	659	1,322	205
ספטמבר	252	380	84	286	839	760	266
אוקטובר	475	284	68	482	787	1,268	189
נובמבר	304	131	48	603	537	379	37
דצמבר	203	155	44	547	998	98	216
סך הכול	4,130	2,584	599	2,628	6,083	6,545	2,633

הנתונים מבוססים על סיכומי עלייה, פרסום חודשי של המדור לסטטיסטיקה של מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, על פי חודשים.

האוטונומיה ומשמעויותיה ליהודים ולכן לא חל עדיין שינוי בולט במגמות העלייה, אם כי היקפה הצטמצם. עם התייצבות שלטונו של בורגיבה ועיצוב דפוסי ניהול המדינה קטנה העלייה. לאחר משבר ביזרט (1961), שבמהלכו חילץ הצבא הצרפתי את יהודי העיר, גרם החשש של היהודים מהסתלקות הצרפתים מתוניסיה גל הגירה גדול לצרפת. מספר היהודים בתוניסיה ירד במהירות תוך שנים אחדות: בשנת 1960 היו כ-65,000 יהודים, בשנת 1962 40,000 ובשנת 1965 – רק 23,000. כ-42,000 יהודים היגרו בתוך שש שנים. רובם בחר להגר לצרפת שבה יכול היה, לפחות חלקם, להמשיך בעיסוקיו המקצועיים.

העלייה מתוניסיה 1964-1957

השנה	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
מס' עולים	2,667	1,326	425	509	-	2,093	904	816

אין נתוני עלייה לשנים 1965-1967. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עלו בשנים 1965-1971 מתוניסיה 7,753 יהודים.

ממלחמת ששת הימים ואילך (1967-2004)

המהומות בתוניס והפגיעה בבית הכנסת וברכוש היהודי עם פרוץ מלחמת ששת הימים גרמו בהלה בקרב יהודי תוניסיה. שוב היגרו רבים (כ-10,000) בתוך כשישה חודשים. בשנת 1966 חיו בתוניסיה כ-23,000 יהודים, ובשנת 1968 היה מספרם, ככל הנראה, כ-10,000. האירועים הפוליטיים בתוניסיה ובמזרח התיכון בשנים הבאות השפיעו על החלטתם של יהודים לצאת מהמדינה. בתקופה זו הגרו רוב היהודים לצרפת ורק מיעוטם עלו לישראל. בשנים 1972-1995 עלו לארץ בממוצע כ-200 יהודים בשנה. בשנים 1982-1985 (מלחמת לבנון ואירועי סברה ושתילה), עלו כ-250 יהודים בשנה. בואו של אש"ף לתוניסיה (1985) והתחזקות הפונדמנטליזם האסלאמי בה ערערו את מעט הביטחון שממנו נהנו עדיין יהודי תוניסיה. בנובמבר 1987, תפס את השלטון זין בן עלי, לאחר שהדיח את חביב בורגיבה החולה.

כיום חיים בתוניסיה כ-1,500 יהודים; כ-900 מהם בגירבה והשאר בתוניס. בערים גדולות אחרות, כגון סוס וצפאק, נותרו מעט מאוד יהודים; על פי הערכה לא יותר מעשרים יהודים. היהודים בגירבה ממשיכים לשמור על התחדשותה של הקהילה ומספר הצעירים הלומדים במסגרת חינוך יהודיות במקום עולה על מאה. האוכלוסייה היהודית בתוניס הולכת ומזדקנת.

סיכום

כ-105,000 יהודים חיו בתוניסיה בתקופת השיא של הגידול הדמוגרפי – במחצית השנייה של שנות הארבעים של המאה העשרים. כמחציתם עלו לארץ בגלי העלייה השונים. אחרים היגרו לצרפת, שם נמצא ריכוז גדול וחשוב של יהודי תוניסיה, ולקנדה. יהודים קשרו את גורלם בקולוניאליזם הצרפתי, ותהליך החלשתו וביטולו כפה עליהם בחירה בין עלייה להגירה. היהודים שהתערו יותר בתרבות הצרפתית וקשרו את גורלם המקצועי בחברה זו היו אלה שהיגרו לצרפת. כיום, המקום היחיד שבו נשמרים חיים יהודיים בתוניסיה הוא גירבה.